

ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ “ЦІННІСНА ОРІЄНТАЦІЯ” У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

УДК 159.9:37.015.3

І. С. Федух

Цінності та ціннісні орієнтації особистості є предметом дослідження низки наук про людину і суспільство: філософії, соціології, психології та педагогіки. В якості предмету психологічного дослідження ціннісні орієнтації займають проміжне місце на перетині таких предметних галузей, як мотивація і світоглядні структури свідомості. Вони є компонентом складної структури ставлень особистості до умов її існування та діяльності, пов'язуючи в єдине ціле суспільне, групове й індивідуальне у свідомості та поведінці. Наявність сталих ціннісних орієнтацій характеризує зрілість особистості, виступає як узагальнений показник рівня духовного розвитку. Тож, дослідження ціннісних орієнтацій відіграє непересічну роль у визначенні змісту психолого-педагогічного супроводу молоді особистості у процесі життєвого, зокрема, професійного становлення, що знаходить підтвердження у незгасаючому інтересі науковців і практиків до цієї проблематики.

Оскільки ціннісні орієнтації є загальними регуляторами людської поведінки та виявляються абсолютно в усіх сферах людської діяльності, фактично неможливим є всебічно охарактеризувати будь-який феномен суспільного чи індивідуального життя людини, не звертаючись до проблеми цінностей і ціннісних орієнтацій. Тому ціннісну проблематику широко подано та розкрито у науковій літературі: від дослідження сутності самих понять “цінність”, “ціннісні орієнтації” Б. С. Братусем, А. Г. Здравомисловим, Д. О. Леонтєвим, А. А. Ручкою, В. О. Ядовим та ін. й аналізу динаміки ціннісних орієнтацій І. С. Коном до сучасних досліджень структури ціннісних орієнтацій, здійснених А. В. Бітуєвою, А. В. Іващенко, Н. В. Фроловою та ін. Значна кількість праць присвячена дослідженню особливостей морального розвитку особистості та механізмів формування моральних цінностей і

ціннісних орієнтацій (І. Д. Бех, В. Галузяк, А. І. Донцов, Є. Научитель, Е. О. Помиткін, Л. В. Романюк, В. Тюріна та ін.).

Водночас, через те, що ціннісні орієнтації виявились предметом дослідження з точки зору різних теоретико-методологічних підходів і за допомогою різних концептуальних засобів, теоретичні уявлення про них є досить неоднорідними. Під ціннісними орієнтаціями розуміють цілі, прагнення, бажання, життєві ідеали, систему певних норм (В. Б. Ольшанський, А. І. Титаренко), установки на ті чи інші цінності матеріальної або духовної культури суспільства (А. Г. Здравомислов, В. О. Ядов), вияв потреби (В. А. Злотніков), ставлення до навколишнього середовища (В. В. Водзинська), детермінанти прийняття рішень (Ю. М. Жуков), складні узагальнені системи ціннісних уявлень (І. М. Попова, А. А. Ручка), основний канал перетворення культурних цінностей у стимули і мотиви практичної поведінки людини (В. Г. Алексеева), типи пізнавальних реакцій людини (Е. Шпрангер). Таке розмаїття визначень свідчить про те, що поняття “ціннісні орієнтації” усе ще потребує конкретизації, визначення структури, видів ціннісних орієнтацій та їх місця у загальній системі ціннісно-смилових утворень особистості.

У цьому дослідженні ми маємо на меті проаналізувати і систематизувати сучасні наукові уявлення про ціннісні орієнтації особистості, конкретизувавши, як результат, зміст поняття “ціннісна орієнтація”.

З психологічної точки зору ціннісні орієнтації є компонентом структури особистості, який відображає життєвий досвід, накопичений особистістю в індивідуальному розвитку, та являє собою серцевину свідомості, з огляду на яку особистістю приймаються рішення щодо важливих життєвих питань. У ціннісних орієнтаціях виявляється стійке, соціально-зумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних суспільних благ та ідеалів.

Аналіз значної кількості вітчизняних і зарубіжних досліджень свідчить, що досить часто у наукових студіях ми стикаємося з тим, що дослідники не розрізняють поняття цінностей та ціннісних орієнтацій. На нашу думку,

подібне змішування понять є не досить коректним із методологічної точки зору. Тому, слідом за Л. Н. Антілоговою, І. М. Поповою, І. А. Суріною [2; 9, с. 22; 10], ми вважаємо доречним розмежовувати поняття цінностей і ціннісних орієнтацій, розуміючи під першими узагальнені уявлення, які виступають у якості загальних ідеалів, стереотипів суспільної та індивідуальної свідомості, що функціонують як ідеальні критерії оцінки й орієнтації особистості і суспільства, а під останніми – відображення у свідомості людини цінностей, які визнаються ним як стратегічні життєві цілі та загальні світоглядні орієнтири, що формуються на базі співвіднесення особистісного досвіду з поширеними у соціумі зразками культури. Тож доречніше, наприклад, говорити про цінність грошей, але про матеріалістичну ціннісну орієнтацію, про цінність людського життя, але про гуманістичну ціннісну орієнтацію особистості.

Отже, поняття ціннісної орієнтації є більш широким за поняття цінності, оскільки в його основі – “структурний зв’язок між самою цінністю і ціннісно орієнтованим суб’єктом” [10]. У цьому сенсі нам близьке тлумачення ціннісних орієнтацій як кластерів інтерналізованих цінностей, що, зокрема, яскраво відображено у теоретичних розробках та експериментальних дослідженнях цінностей С. Шварца [14, с. 13–16].

Історично поняття “ціннісні орієнтації” розвивалося як таке, що розкриває зв’язок індивідуального і суспільного у свідомості людини в єдності когнітивних та афективних процесів. У радянській психології і на сучасному пострадянському просторі ціннісні орієнтації розглядались та розглядаються переважно через поняття ставлення й установки (А. В. Бітуєва, А. І. Донцов, А. Г. Здравомислов, О. І. Зотова, Д. Н. Узнадзе та ін.). Зокрема, А. І. Донцов визначає ціннісні орієнтації як смислові установки суб’єкта, усвідомлені ним у процесі соціалізації (входження у суспільство) і сформульовані у запропонованих суспільством термінах [4].

В. О. Ядов виокремлює ціннісні орієнтації в окремий рівень установок – вищі установки. Уся градація при цьому виглядає таким чином: від фіксованих установок (вітальних та групових) через базові соціальні установки до

ціннісних орієнтацій. Під фіксованістю установки при цьому розуміється ступінь її наближення до норми (коли установка тією чи іншою мірою нав'язується індивідові, а не приймається їм вільно і відповідально).

Отже, ціннісні орієнтації, за В. О. Ядовим, становлять собою інтегративні, вільно та відповідально обрані особистістю установки, що є ширшими і більш включними, ніж будь-які фіксовані або ж навіть базові соціальні установки, орієнтири й ідеали. Виходячи з цієї логіки, ціннісні орієнтації, на відміну від фіксованих установок, виробляються не в кожного індивіда, а лише в такого, який дійшов до необхідного ступеню розвитку. Перехід від нижчих установок до вищих (ціннісних орієнтацій) відбувається шляхом поступового їх закріплення у відповідних ситуаціях, що відповідають тому чи іншому рівню потреб. Так, рівень нижчих (вітальних) потреб виробляє у простих предметних ситуаціях установки та поведінкові акти, які за своєю суттю ще не є соціальними. Більш високий рівень потреб (наприклад, у спілкуванні з іншими) змушує індивіда керуватися груповими, отже, хоча й примітивними, але за суттю вже соціальними установками. Наступний рівень потреб пов'язано з участю у певній соціальній сфері діяльності. На цьому рівні відбувається виробка базових соціальних установок. І лише вищий рівень потреб, пов'язаних у людини з усвідомленням власної приналежності не до певної діяльнісної сфери, а в цілому до суспільства, культури, людства, формує у людини вершину ієрархії установок, а саме, ціннісні орієнтації, та відповідну їм ціннісну поведінку [12].

А. В. Бітуєва робить спробу розмежувати поняття “ціннісні орієнтації” і “установки”. Від установок ціннісні орієнтації відрізняє, перш за все, рівень узагальненості об'єкта диспозиції. Під установками найчастіше розуміють динамічний стан готовності до певної форми реагування (визначення А. Г. Асмолова). Механізм же впливу ціннісних компонентів свідомості на поведінку особистості не вписується у жорстку схему причинно-наслідкових зв'язків. Крім того, характеризуючи установку, дослідники найчастіше виокремлюють її динамічні характеристики: енергетичні чинники, що

спрямовують діяльність і стабілізують її. Ціннісні орієнтації ж розгортаються у цілях, ідеалах, життєвих планах, принципах, переконаннях та є утворенням ідейно-цільового-плану, генеральною лінією життя людини, що впливають на поведінку швидше опосередковано, ніж безпосередньо, як установка [3].

У сучасній психології існує чітка тенденція до розмежування понять “ціннісна орієнтація” і “мотив поведінки”. А. В. Бітуєва, проаналізувавши роботи, у межах яких проводиться різниця між ціннісними та мотиваційними компонентами свідомості, запропонувала умовно поділити їх на дві групи. У межах першого підходу, який дослідниця умовно називає “структурно-функціональним”, мотиви і ціннісні орієнтації розглядаються як нижчий та вищий рівні у структурі свідомості. Другий підхід базується на припущенні про різну сутнісну основу ціннісних і мотиваційних компонентів свідомості [3].

Так, прибічник першого підходу Т. Парсонс вважав, що мотиви безпосередньо пов'язують ситуацію з діячем, водночас як механізм дії ціннісних орієнтацій опосередковано суспільно-культурним досвідом індивіда. Тобто, порівняно з мотивами ціннісні орієнтації знаходяться на порядок вище у структурі свідомості індивіда [8, с. 67]. І. М. Попова, для якої ближчим є другий підхід, розмежовуючи поняття “мотив” та “ціннісна орієнтація”, робить акцент на тому, що мотиваційні компоненти свідомості, на відміну від ціннісних, більшою мірою опираються на реальні потреби людини і характеризуються більшою індивідуальністю, прагматичністю та дієвістю [9, с. 23].

Розглядаючись самі по собі як базисні особистісні утворення, ціннісні орієнтації при цьому включаються у більш широке синтетичне поняття спрямованості особистості, яке містить у собі домінуючі ціннісні орієнтації й установки (Б. Г. Ананьєв, Л. Н. Антілогова, В. М. М'ясищев, В. П. Тугарінов).

Ціннісні орієнтації розглядаються також і як система сприйнятих особою, інтерналізованих соціальних цінностей (В. Г. Алексєєва, А. А. Кавалєров, А. І. Титаренко). За такого підходу ціннісні орієнтації вважаються генетичною похідною від цінностей суспільних груп та спільнот різного масштабу. Пропустивши цінності суспільства крізь власний досвід, перевіривши їх

практичну доцільність і необхідність, людина закріплює їх у своїй свідомості як ціннісні орієнтації. Прикладом подібного розуміння ціннісних орієнтацій може бути визначення, запропоноване В. Г. Алексеевою, яка надає ціннісним орієнтаціям статусу “основного каналу засвоєння духовної культури суспільства, перетворення культурних цінностей у стимули та мотиви практичної поведінки людей” [1, с. 64].

У зарубіжній психології ціннісні орієнтації також переважно розглядаються як єднальна ланка між суспільними цінностями й особистою світоглядною позицією індивіда.

Відповідно до теорії соціальних систем Т. Парсонса, суспільний порядок залежить від існування загальних для всіх членів соціуму цінностей, що вважаються легітимними та обов’язковими, виступаючи як стандарт, за допомогою якого відбираються цілі дії. Зв’язок між соціальною системою і системою особистості здійснюється шляхом інтерналізації цінностей у процесі соціалізації. Ціннісна орієнтація особистості, таким чином, виступає якістю, яка об’єднує людей у систему та визначає специфіку соціальної системи й її структурні одиниці: діючу особистість, інших і культурні одиниці (символічні елементи культурних традицій, ідей, вірувань, ціннісних зразків) [8].

У сучасній зарубіжній крос-культурній психології ключовою для багатьох теоретичних та емпіричних досліджень цінностей є теорія Ф. Клакхона та Ф. Стробека, розроблена з метою опису культурних патернів у людських динамічних системах. Згідно з їхнім визначенням, ціннісні орієнтації – це складні, певним чином згруповані принципи, що узгоджують різноманітні мотиви людської діяльності у процесі вирішення загальнолюдських проблем (зокрема, у таких сферах, як відносини між людиною і природою, ставлення до часу, стосунків, дії та розуміння людського ества) [16].

Ціннісні орієнтації особистості є складним утворенням, яке має багатокомпонентну структуру. Дослідники виокремлюють різні компоненти у структурі ціннісних орієнтацій, зокрема: емоційний, когнітивний, поведінковий

(Л. Н. Антілогова, В. В. Драченко) інтелектуальний, поведінковий, мотиваційний, оцінно-емоційний (А. В. Іващенко і Н. В. Фролова) [2; 7, с. 75].

В. В. Драченко так характеризує виокремлені ним компоненти ціннісних орієнтацій: когнітивний компонент містить систему засвоєння особистістю “соціальних знань”: понять, правил, оцінок, норм, переконань, поглядів, вірувань, цінностей); емоційно-мотиваційний компонент містить мотивацію, особистісний сенс цінності, який викликає та закріплює в учнів позитивні емоції, інтерес, бажання і, як наслідок, формує стійке прагнення дотримуватися певних норм і правил; діяльнісний компонент фіксує готовність практично діяти у напрямку того ставлення до об’єктів, що пов’язане з когнітивним та емоційним компонентами і сукупністю відповідних прийомів діяльності, уміннями та навичками [5]. Л. Н. Антілогова наголошує на послідовній ролі виокремлених нею компонентів у формуванні змістовного наповнення ціннісних орієнтацій. У процесі розвитку ціннісних орієнтацій відбувається, перш за все, емоційне оцінювання, емоційне переживання зовнішньої ситуації, явища-цінності. Це перший безпосередній та інтуїтивний зв’язок особистості з новим явищем дійсності. У процесі встановлення цього зв’язку актуалізуються установки, потреби, мотиви особистості. Наступна стадія полягає у раціональному оцінюванні, яке пов’язане з усвідомленням мотивів, вчинків, що і становить когнітивну основу ціннісних орієнтацій. Поведінковий компонент становить собою практичне втілення ціннісних орієнтацій з урахуванням реальних можливостей особистості у певній діяльності [2].

Серед функцій, які виконують ціннісні орієнтації, А. В. Бітуєва виокремлює сенсоутворюючу та регуляційну. Успішна реалізація регуляційної функції передбачає формування повноцінної мотиваційної структури, що містить актуальне переживання на відносно високому рівні значущості: 1) бажаного рівня життєдіяльності і відповідних позитивних уявлень; 2) небажаного рівня життєдіяльності та відповідних негативних уявлень; 3) діяльнісної готовності, включаючи мобілізацію функціонального потенціалу і готовність до необхідних витрат (часових, функціональних, матеріальних) [3].

Л. Н. Антілогова, слідом за Е. В. Соколовим, виокремлює такі функції ціннісних орієнтацій: 1) експресивна, яка сприяє самоствердженню та самовираженню індивіда через прагнення досягти успіху і визнання, а також передати власні цінності іншим; 2) адаптивна, що полягає у здатності індивіда задовольняти власні потреби через ті засоби та з урахуванням тих цінностей, які притаманні певному суспільству; 3) функція захисту особистості (ціннісні орієнтації є ніби фільтрами, що пропускають лише ту інформацію, яка узгоджується із засвоєними цінностями); 4) пізнавальна (спрямована на пошук інформації, необхідної для підтримки цілісності особистості); 5) координативна (полягає у гармонізації психічних процесів) [2].

Дослідниками робились різноманітні спроби класифікувати ціннісні орієнтації. Так, М. С. Яницький за основу класифікації ціннісних орієнтацій використовує класифікацію людських потреб (біологічні, афіліативні, духовні потреби людини). Він, таким чином, пропонує виокремлювати вітальні, афіліативні і духовні ціннісні орієнтації [13, с. 16].

Ф. Клакхон та Ф. Стродбек аналізують культурні ціннісні орієнтації. Вони виокремлюють такі кластери культурних ціннісних орієнтацій: 1) орієнтації, пов'язані з уявленнями про людську природу (йдеться про уявлення про те, чи є людина за природою доброю або злою); 2) орієнтації, пов'язані з уявленнями про характер стосунків між людиною і природою (хто посідає зверхню позицію); 3) орієнтації, пов'язані зі стосунками між людьми (індивідуальні, групові, родові); 4) орієнтації, пов'язані з уявленнями про особистість (йдеться про розуміння існування в термінах “робити”, “бути”, “зростати”); 5) часові орієнтації (на минуле, теперішнє або майбутнє) [16].

Дещо іншу класифікацію культурних ціннісних орієнтацій пропонує Дж. Хофстеде. Він виокремлює такі кластери культурних ціннісних орієнтацій: 1) орієнтації, що визначають стосунки між людьми (індивідуалістична або колективістична орієнтація); 2) орієнтації, які пов'язані зі ставленням до життя, часу та бажаних осіб (орієнтація на короткотривалу і довготривалу перспективу); 3) фемінна чи маскулінна орієнтація; 4) орієнтації, зумовлені

ставленням до ситуації невизначеності; 5) орієнтації, що пов'язані зі ставленням до влади [15].

Теоретичні уявлення Дж. Хофстеде було експериментально перевірено у глобальному порівняльно-культурному дослідженні, яке проводилось під його керівництвом у 70-х роках ХХ ст. та поклало початок іншим дослідженням індивідуалізму-колективізму як основних вимірів культури закордоном. З того часу було накопичено велику кількість теоретичного й експериментального матеріалу, присвяченого дослідженню індивідуалістської і колективістської ціннісних орієнтацій (М. Вугт, Дж. Каджицибасі, У. Кім, Г. Тріандіс, Дж. Хофстеде, С. Хьюї, С. Шварц, Т. Шуйт та ін.).

Зокрема, аналізуючи соціальні ціннісні орієнтації під час досягнення певної мети у діяльності, американські дослідники Т. Шуйт і М. Вугт виокремлюють такі їх різновиди: просоціальна, індивідуалістична та конкурентна. Просоціальна ціннісна орієнтація визначається ними як така, що ґрунтується на прагненні особистості до досягнення найкращих власних і спільних результатів діяльності (максималізації спільного результату), а також на прагненні максимально прирівняти свій результат з результатом іншого (мінімалізація різниці). Індивідуалістична ціннісна орієнтація полягає у прагненні досягнення найкращого результату діяльності лише для себе, що супроводжується повною байдужістю до результатів іншої людини (максимум для себе). Конкурентна орієнтація характеризується прагненням максимально збільшити різницю між власним результатом та результатом іншої людини на свою користь (максималізація відносного результату) [17].

Останнім часом, у зв'язку з погіршенням стану навколишнього середовища й активною стурбованістю цією проблемою з боку всього мислячого та свідомого людства, популярними на Заході стали дослідження енвайєрменталістської, або “зеленої” орієнтації, спрямованої на захист навколишнього середовища [14].

Інші види ціннісних орієнтацій містять у собі творчу, матеріалістичну, гедоністичну, егоцентричну, антисоціальну орієнтацію на працю, на здоровий

спосіб життя тощо. Проблематика класифікації видів ціннісних орієнтацій усе ще потребує детального вивчення і може бути предметом подальших досліджень у царині ціннісно-сміслової сфери особистості.

Отже, здійснений нами аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень ціннісних орієнтацій засвідчив, що у сучасній психологічній і педагогічній науці, незважаючи на великий обсяг теоретичних та практичних досліджень, усе ще не вироблено єдиного розуміння поняття “ціннісна орієнтація”. Проблема ціннісних орієнтацій потребує більш детальної і ретельної методологічної та практичної розробки, зокрема у таких аспектах, як концептуальне визначення ціннісної орієнтації у зв'язку зі спорідненими поняттями (“цінність”, “ціннісні уявлення”, “ціннісна привабливість”, “установка”, “мотив”, “атитюд”, “структура ціннісної орієнтації”, “види ціннісних орієнтацій”). У цій статті ми вчинили першу спробу проаналізувати погляди різних авторів на зазначену проблематику і вбачаємо за доречне в подальшому продовжити дослідження змісту, структурних компонентів та видів ціннісних орієнтацій.

Список використаної літератури

1. Алексеева, В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психол. журн. – 1984. – Т. 5. – № 5. – С. 63–70.
2. Антилогова, Л. Н. О взаимосвязи ценностных ориентаций и нравственной активности личности [Электронный ресурс] / Л. Н. Антилогова // Сибирская психология сегодня : сб. науч. трудов. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2003. – Вып. 2. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x2629.htm>.
3. Битуева, А. В. Особенности структурного строения ценностных ориентаций [Электронный ресурс] / А. В. Битуева // Credo New. – 2000. – № 3. – Режим доступа : <http://credonew.ru/content/view/184/25/>.
4. Донцов, А. И. К проблеме ценностей субъекта коллективной деятельности / А. И. Донцов // Вопр. психол. – 1979. – № 3. – С. 29.
5. Драченко, В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків засобами творів світової художньої культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / В. В. Драченко. – К., 2008. – 24 с.

6. Здравомыслов, А. Г. Потребности, интересы, ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 222 с.

7. Иващенко, А. В. Нравственные ценности и особенности их освоения школьной молодежью в современных условиях / А. В. Иващенко, Н. В. Фролова. – М., 1996. – 158 с.

8. Парсонс, Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 266 с.

9. Попова, И. М. Системный подход в социологии и проблема ценностей / И. М. Попова. // *Вопр. филос.* – 1968. – № 5. – С. 20–25.

10. Сурина, И. А. Ценностные ориентации как предмет социологического исследования / И. А. Сурина. – М., 1996. – С. 3.

11. Титаренко, А. И. Структуры нравственного сознания / А. И. Титаренко. – М., 1974. – С. 25–28.

11. Ядов, В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности / В. А. Ядов // *Методологические проблемы социальной психологии* : сб. ст. – М., 1975. – С. 89–105.

12. Яницкий, М. С. Особенности массово-коммуникационных предпочтений в зависимости от типа индивидуальной ценностной системы / М. С. Яницкий // *Вестн. Кемеровского гос. ун-та.* – Кемерово : ЮНИТИ, 2005. – № 2 (22). – С. 15–18.

13. Groningen, R. Mean or green? Value orientations, morality and prosocial behavior / R. Groningen. – Berlin, 2008. – 204 p.

14. Hofstede, G. Cultures and Organizations: Software of the Mind / Geert Hofstede. – London : McGraw-Hill, 1990. – P. 6–7.

15. Kluckhohn, F. R. Variations in value orientations / F. R. Kluckhohn, F. L. Strodtbeck. – Evanston, IL : Row, Peterson, .1961. – P. 5–48.

16. Van Lange, P. From games to giving: social value orientation predicts donations to noble causes / P. Van Lange , R. Bekkers , T. Schuyt // *Basic and applied social psychology.* – 2007. – № 29 (4). – P. 375–384.

Рецензент: кандидат психологічних наук Томаржевська І. В.